

प्रकरण - I

आढावा

प्रकरण I: आढावा

1.1. राज्याची रूपरेषा

भारताच्या पश्चिम भागात महाराष्ट्र वसला असून पश्चिमेला अरबी समुद्राची सीमा आहे. याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेला तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा ही राज्ये आहेत. याला 720 किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. हे भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने (3.08 लाख चौरस किलोमीटर) तिसरे सर्वात मोठे राज्य आहे आणि देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक लोकसंख्येचे राज्य आहे.

राज्याची लोकसंख्या 2013 मधील 11.49 कोटीवरून वाढून ती 2023 मध्ये 12.64 कोटी झाली, ज्यात दशकातील 9.98 टक्के वाढ नोंदवली गेली. अखिल भारतीय सरासरी 21.92 टक्क्यांच्या तुलनेत 2011-12 मध्ये दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी 17.35 टक्के होती. राज्यात 36 जिल्हे आणि 358 तालुके आहेत. राज्याचा साक्षरतेचा दर 82.30 टक्के असून तो अखिल भारतीय सरासरी 73 टक्क्यांपेक्षा नऊ टक्के अधिक आहे. (2011 च्या जनगणनेनुसार). **परिशिष्ट 1.1** मध्ये राज्याची रूपरेषा दाखविली आहे.

1.1.1 राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न

स्थूल राज्य उत्पन्न म्हणजे विशिष्ट कालावधीत राज्याच्या हद्दीत उत्पादित सर्व अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त वस्तू आणि सेवांचे मूल्य. स्थूल राज्य उत्पन्नामधील वाढ ही राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे सूचक आहे, कारण कालांतराने राज्याच्या आर्थिक विकासाच्या पातळीवर किती बदल झाले आहेत हे दर्शविते.

सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न आणि सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या वार्षिक वाढीचा सध्याच्या किंमतीवरील कल **तक्ता 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.1: देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील कल (चालू किंमतीवर)

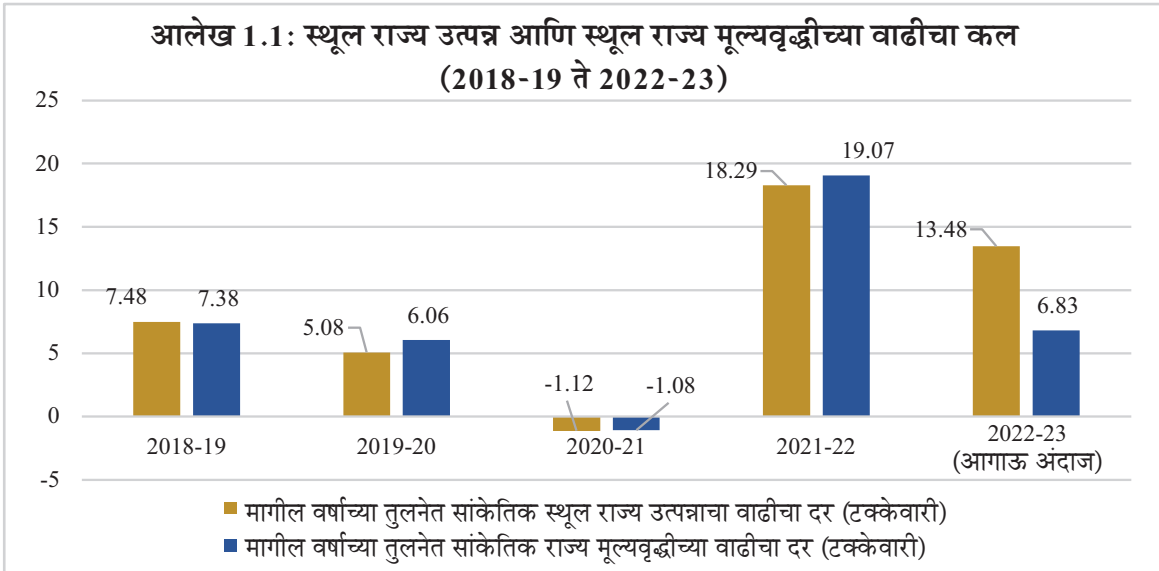
(₹ कोटीत)

वर्ष	2018-19	2019-20 ⁺⁺⁺	2020-21 ⁺⁺	2021-22 ⁺	2022-23 [§] (आगाऊ अंदाज)
भारत					
स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (2011-12 मालिका)	18899668	20103593	19829927	23471012	27240712
स्थूल मूल्यवृद्धी (चालू किंमतीवर)	17175128	18381117	18188780	21438883	24742871
मागील वर्षाच्या तुलनेत स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचा विकास दर (टक्केवारीत)	10.59	6.37	-1.36	18.36	16.06
मागील वर्षाच्या तुलनेत मूल्यवृद्धीचा विकास दर (टक्केवारीत)	10.77	7.02	-1.05	17.87	15.41
दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (₹ मध्ये)	142424	149915	146301	171498	196983
महाराष्ट्र					
स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 मालिका)	2528854	2657371	2627542	3108022	3527084
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी (चालू किंमतीवर)	2216768	2351135	2325838	2769435	2958694
गेल्या वर्षाच्या तुलनेत स्थूल राज्य उत्पन्नाचा वाढीचा दर (टक्के)	7.48	5.08	-1.12	18.29	13.48
गेल्या वर्षाच्या तुलनेत स्थूल मूल्यवृद्धीचा विकास दर (टक्केवारीत)	7.38	6.06	-1.08	19.07	6.83
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ मध्ये)	207833	216365	211965	248632	279974
स्त्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालय, भारत सरकार (https://mospi.gov.in/web/mospi/download-tables-data/-/reports/view)					
§ आगाऊ अंदाज + पहिला सुधारित अंदाज ++ दुसरा सुधारित अंदाज +++ तिसरा सुधारित अंदाज					

महाराष्ट्राचे स्थूल राज्य उत्पन्न चालू किमतीनुसार 2018-19 मध्ये ₹ 25,28,854 कोटीवरून 2022-23 मध्ये 8.67 टक्के चक्रवाढ वार्षिक वाढीच्या दराने वाढून चालू किमतीनुसार ₹ 35,27,084 कोटीवर पोहोचले. 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत स्थूल राज्य उत्पन्नाचा विकास दर 2020-21 वगळता देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या वाढीच्या दरापेक्षा कमी होता.

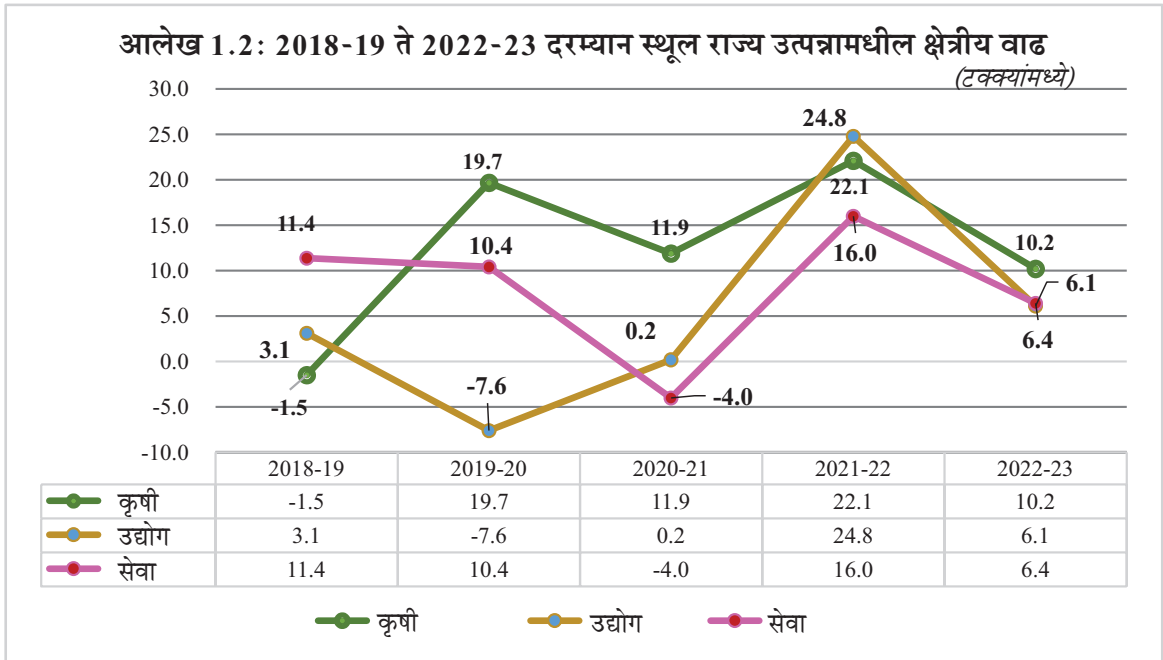
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाच्या तुलनेत स्थूल मूल्यवृद्धी हा आर्थिक विकासाचा चांगला निर्देशांक मानला जात असल्यामुळे आणि कर आणि अर्थसहाय्याच्या (सबसिडी) परिणामाकडे दुर्लक्ष करत असल्यामुळे भारत सरकार आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून आर्थिक विश्लेषणासाठी स्थूल मूल्यवृद्धी वापरले जात आहे. देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाची गणना खाजगी उपभोग खर्च, शासकीय उपभोग खर्च आणि स्थूल स्थिर भांडवल निर्मिती किंवा गुंतवणूक खर्च यासह अर्थव्यवस्थेत झालेल्या विविध प्रकारच्या खर्चाची बेरीज म्हणून केली जाऊ शकते आणि केली जाते, जी अर्थव्यवस्थेतील मागणीच्या परिस्थितीवर मूलतः प्रतिबिंबित करते. अर्थसहाय्य आणि निव्वळ करांच्या उपचारांमध्ये दोन्ही परिमाण भिन्न आहेत. स्थूल मूल्यवृद्धीमध्ये करांचा समावेश नाही तर देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नामध्ये आहे. करांच्या समावेशाच्या या फरकांचा परिणाम म्हणून, देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न हे वास्तविक उत्पन्न परिस्थितीपेक्षा भिन्न असू शकते. धोरणकर्त्यांच्या दृष्टीकोनातून, म्हणूनच, अधिक चांगल्या विश्लेषणासाठी आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी स्थूल मूल्यवृद्धी आणि स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी विदाची तुलना करणे महत्वाचे आहे.

2018-19 ते 2022-23 या कालावधीसाठी स्थूल राज्य उत्पन्न आणि स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीच्या वाढीचा कल **आलेख 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23)

स्थूल राज्य उत्पन्नामधील क्षेत्रीय योगदानातील बदल हे अर्थव्यवस्थेच्या बदलत्या रचनेचे द्योतक आहे. गेल्या पाच वर्षांतील स्थूल राज्य उत्पन्नाची क्षेत्रवार वाढ **आलेख 1.2** मध्ये तपशीलवार दिली आहे.

(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23)

(2019-20: तिसरा सुधारित अंदाज; 2020-21: दुसरा सुधारित अंदाज; 2021-22: पहिला सुधारित अंदाज; 2022-23: आगाऊ अंदाज)

आलेख 1.2 असे दर्शवितो की, 2021-22 दरम्यान, स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीमध्ये योगदान देणाऱ्या तिन्ही क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली, ज्याचे श्रेय कोविड-19 महामारीनंतर आर्थिक क्रियाकलापांच्या पुनर्प्राप्तीस दिले गेले.

1.2 राज्य वित्तीय लेखापरीक्षा अहवालाचा आधार आणि दृष्टीकोन

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) नुसार, एखाद्या राज्याच्या लेखांशी संबंधित भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक यांचे अहवाल राज्याच्या राज्यपालांना सादर करावे लागतात, जे ते राज्याच्या विधिमंडळासमोर ठेवतात. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151(2) अन्वये राज्य वित्तीय लेखापरीक्षा अहवाल तयार करून सादर केला जातो.

महालेखाकार (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र, मुंबई हे प्रारंभिक हिशेब ठेवण्याची जबाबदारी असलेल्या कोषागार, कार्यालये आणि विभागांनी सादर केलेल्या प्रारंभिक खात्यांमधून आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून प्राप्त झालेल्या विवरणपत्रांमधून दरवर्षी राज्याचे वित्तीय लेखे व विनियोजन लेखे तयार करते. या लेखांचे प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई यांच्याकडून स्वतंत्रपणे लेखापरीक्षण केले जाते आणि भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांद्वारे प्रमाणित केले जाते.

राज्याचे वित्तीय लेखे आणि विनियोजन लेखे हे या अहवालाचा मूळ विदा आहे. इतर स्रोतांचा विचार करून देखील विश्लेषण केले होते, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- राज्याचा अर्थसंकल्प- अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत राजकोषीय निकष आणि प्राधान्यक्रमांचे मूल्यमापन करणे, तसेच त्याच्या अंमलबजावणीच्या परिणामकारकतेचे मूल्यमापन करणे आणि संबंधित नियम आणि विहित कार्यपद्धतींचे पालन करणे.
- प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I, महाराष्ट्र, मुंबई व महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-II, महाराष्ट्र, नागपूर यांच्या कार्यालयांनी केलेल्या लेखापरीक्षणाचे निकाल.
- विभागीय अधिकारी आणि कोषागारांकडून प्राप्त झालेली इतर आर्थिक आकडेवारी.

- स्थूल राज्य उत्पन्न विदा आणि राज्याशी संबंधित इतर विदा.
- पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींचा अहवाल.
- महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005.
- भारत सरकारची मार्गदर्शक तत्त्वे.

शासनाची उत्तरे, जिथे प्राप्त झाली आहेत, ती योग्य ठिकाणी या अहवालात समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

1.3 शासकीय लेख्यांची रचना आणि अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेचा आढावा

राज्य शासनाचे लेखे तीन भागांत ठेवण्यात येतात:

1. राज्याचा एकत्रित (एकत्रीकृत) निधी (भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 266(1))

या निधीमध्ये राज्य शासनाला मिळणारा सर्व महसूल, राज्य शासनाने घेतलेली सर्व कर्जे (बाजार कर्जे, रोखे, केंद्र सरकारकडून घेतलेली कर्जे, वित्तीय संस्थांकडून कर्जे, राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला देण्यात आलेले विशेष रोखे इ.), भारतीय रिझर्व्ह बँकेने दिलेले अर्थोपाय अग्रिमे आणि राज्य शासनाला कर्जाच्या परतफेडीसाठी प्राप्त झालेल्या सर्व रकमा यांचा समावेश होतो. कायदानुसार आणि भारतीय संविधानात दिलेल्या उद्देशांसाठी आणि पद्धतीशिवाय या निधीतून कोणत्याही रकमेचा विनियोग करता येणार नाही. खर्चाच्या काही श्रेणी (उदा. घटनात्मक अधिकाऱ्यांचे वेतन, कर्जाची परतफेड इ.) ह्या राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारीत असतात (भारीत खर्च) आणि विधिमंडळाच्या मतदानाच्या अधीन नसतात. इतर सर्व खर्च (दत्तमत खर्च) विधिमंडळाद्वारे मतदानाने केले जातात.

2. राज्याचा आकस्मिक निधी (भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 267(2))

हा निधी अग्रधन स्वरूपाचा असतो, जो राज्य विधिमंडळाने कायदाने स्थापन केलेला आणि राज्य विधिमंडळाकडून अशा खर्चास मान्यता मिळेपर्यंत अनपेक्षित खर्च भागविण्यासाठी आगाऊ रक्कम देता यावी यासाठी राज्यपालांच्या ताब्यात ठेवला जातो. झालेला खर्च हा राज्याच्या एकत्रित निधीच्या संबंधित कार्यात्मक मुख्यशीर्षामधून वजा (डेबिट) करून हा निधी परत (रीकूप) केला जातो.

3. राज्याचे लोक लेखे (भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 266(2))

वरील दिलेल्या व्यतिरिक्त, जेथे शासन बँकर किंवा विश्वस्त म्हणून कार्य करते तेथे शासनाकडून किंवा त्यांच्यावतीने प्राप्त होणा-या इतर सर्व लोक रकमा या लोक लेख्यांमध्ये जमा केल्या जातात. अल्पबचत आणि भविष्य निर्वाह निधी, ठेवी (व्याजधारक आणि व्याजरहित), अग्रिमे, राखीव निधी (व्याजधारक आणि व्याजरहित), वित्तप्रेषण आणि निलंबन (सस्पेन्स) शीर्ष (अंतिम नोंद प्रलंबित असेपर्यंत ही दोन्ही तात्पुरती शीर्ष आहेत) यासारख्या परतफेडीचा लोक लेख्यात समावेश आहे. शासनाकडे उपलब्ध निव्वळ रोख शिल्लक देखील; लोक लेख्यात समाविष्ट केली जाते. लोक लेखे विधिमंडळाच्या मतदानाच्या अधीन नसतात.

अर्थसंकल्प दस्तऐवज

भारतात प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या संदर्भात राज्य शासनाच्या अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरणपत्र राज्याच्या विधिमंडळाच्या सभागृहासमोर किंवा सभागृहांसमोर सादर करणे घटनात्मक आवश्यकता आहे (अनुच्छेद 202). हे “वार्षिक वित्तीय विवरणपत्र” हा मुख्य अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज आहे. शिवाय अर्थसंकल्पात महसुली खात्यावरील खर्च हा इतर खर्चापेक्षा वेगळा असणे आवश्यक आहे. यात खालील प्रमाणे समाविष्ट आहे:

- **महसुली जमांमध्ये** कर महसूल, करेतर महसूल, केंद्रीय कर/शुल्काचा हिस्सा आणि भारत सरकारकडून अनुदाने यांचा समावेश आहे.
- **महसुली खर्चात** राज्य शासनाच्या त्या सर्व खर्चाचा समावेश होतो, ज्यामुळे भौतिक किंवा वित्तीय मालमत्ता तयार होत नाही. राज्य शासनाच्या विभागांच्या व विविध सेवांच्या सामान्य कामकाजासाठी होणारा खर्च, राज्य शासनाने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज प्रदाने आणि विविध संस्थांना देण्यात येणारे अनुदान (जरी काही अनुदाने मालमत्ता निर्मितीसाठी असली तरी) यांच्याशी संबंधित आहे.

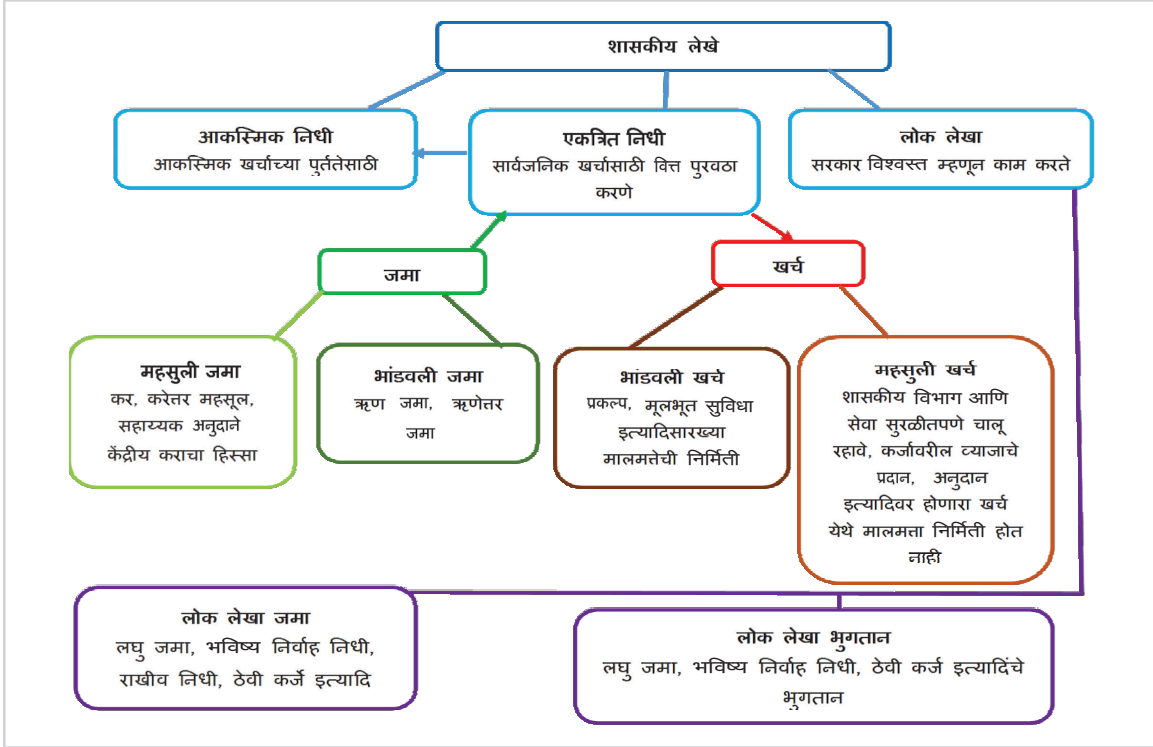
- **भांडवली जमांमध्ये हे समाविष्ट आहे:**
 - **ऋण जमा:** बाजार कर्ज, रोखे, वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे, अर्थोपाय अग्रिमे अंतर्गत निव्वळ व्यवहार, केंद्र सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे इत्यादी.
 - **ऋणोत्तर जमा:** निर्गुतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्न, कर्जाची वसुली व अग्रिमे.
- **भांडवली खर्चामध्ये** जमीन, इमारत, यंत्रसामग्री, उपकरणे यावरील खर्च, भागभांडवलांमधील गुंतवणूक आणि सार्वजनिक उपक्रम आणि इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून कर्ज आणि अग्रिमे यांचा समावेश आहे.

सद्यस्थितीत आपल्याकडे राज्य शासनाकडे कार्यक्षम आणि काटकसरीची असे दोन्हीही असलेली एक लेखा वर्गीकरण प्रणाली आहे.

	व्यवहाराचे गुणधर्म	वर्गीकरण
महालेखा नियंत्रक यांच्याद्वारे प्रमाणित केलेली मुख्य आणि गौण शीर्ष यांची यादी	कार्य- शिक्षण, आरोग्य इ./ विभाग	मुख्यशीर्षाखालील अनुदाने (4 अंकी)
	उप-कार्य	उप मुख्यशीर्ष (2 अंकी)
	कार्यक्रम	गौण शीर्ष (3 अंकी)
राज्यांना लवचिकता प्रदान	योजना	उप शीर्ष (2 अंकी)
	उप-योजना	सविस्तर शीर्ष (2 अंकी)
	आर्थिक स्वरूप/क्रियाकलाप	उद्देश शीर्ष (2 अंकी) पगार, गौण कामे इत्यादी.

कार्यात्मक वर्गीकरणामुळे आपल्याला विभाग, कार्य, योजना किंवा कार्यक्रम आणि खर्चाचा उद्देश कळतो. आर्थिक वर्गीकरण प्रदाने ही महसूल, भांडवल, कर्ज इ. म्हणून संघटित करण्यास मदत करते. आर्थिक वर्गीकरण चार अंकी मुख्यशीर्षातील पहिल्या अंकाच्या तर्कसंगतेद्वारे साध्य केले जाते. उदा., 0 व 1 महसुली जमांसाठी, 2 व 3 महसुली खर्चासाठी इ. आर्थिक वर्गीकरण हे काही उद्देश शीर्षाच्या अंगभूत व्याख्या व वितरणाद्वारे साध्य केले जाते. उदाहरणार्थ, “पगार” उद्देश शीर्ष म्हणजे महसुली खर्च, तर “बांधकाम” उद्देश शीर्ष म्हणजे भांडवली खर्च. उद्देश शीर्ष हे अर्थसंकल्पीय दस्तऐवजातील विनियोजनाचे प्राथमिक एकक आहे.

शासकीय लेखांच्या संरचनेचे सचित्र वर्णन पुढीलप्रमाणे:-

लोक ऋण आणि लोक दायित्वे

या अहवालात 'लोक ऋण' यामध्ये बाजारातील कर्ज, संस्थात्मक कर्ज, राष्ट्रीय अल्पबचत निधीला देण्यात आलेले विशेष कर्जरोखे, केंद्र शासनाने दिलेले कर्ज इत्यादींचा समावेश आहे. यासाठी 6003 व 6004- लोक ऋण या मुख्य शीर्षाचा विचार करण्यात आला आहे.

याशिवाय लोक लेखांतर्गत 'अल्पबचत भविष्य निर्वाह निधी इ.', 'राखीव निधी' आणि 'ठेवी आणि अग्रिमे' यांच्याशी संबंधित व्यवहार असे आहेत की प्राप्त झालेल्या रकमांची परतफेड करण्याचे दायित्व शासनावर असते किंवा भरलेली रक्कम वसूल करण्याचा दावा केलेला असतो. लेखांतर्गत 'वित्तप्रेषण' आणि 'निलंबन' यांच्याशी संबंधित व्यवहारांमध्ये केवळ कोषागार आणि तिजोरी दरम्यान रोख रक्कम पाठविणे आणि विविध लेखा वर्तुळात हस्तांतरण यासारख्या व्यवहारांचे समायोजन करणे समाविष्ट आहे.

या अहवालात 8001 ते 8554 "अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.", 'राखीव निधी' आणि 'ठेवी आणि अग्रिमे' या प्रमुख शिर्षकाखालील व्यवहारांसह 6003 व 6004 या मुख्य शीर्षाखालील व्यवहारांचा समावेश करण्यासाठी या अहवालात 'लोक दायित्व' याचा समावेश करण्यात आला आहे.

अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 202 नुसार राज्याचे राज्यपाल यांनी 2022-23 या वर्षासाठीच्या राज्याच्या अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरण वार्षिक वित्तीय विवरणपत्राच्या स्वरूपात (ज्याला अर्थसंकल्प म्हणून संबोधले जाते) राज्य विधिमंडळासमोर ठेवले. अनुच्छेद 203 नुसार हे विवरणपत्र अनुदान/विनियोजन मागण्यांच्या स्वरूपात राज्य विधिमंडळात सादर केले व ते मंजूर झाल्यानंतर एकत्रित निधीतून आवश्यक रकमेच्या विनियोजनाची तरतूद करण्यासाठी अनुच्छेद 204 अन्वये विनियोजन विधेयक विधिमंडळात संमत केले.

राज्य वित्तीय लेखापरीक्षा अहवाल तयार करण्यासाठी वित्तीय लेखे आणि विनियोजन लेखे यांचा मूळ विदा म्हणून समाविष्ट आहे. हे लेखे 2022-23 या वर्षातील राज्याच्या प्रत्यक्ष जमा आणि खर्चावर आधारित आहेत, ज्यात भारतीय रिझर्व बँकेने केलेल्या विविध आंतर-शासकीय आणि इतर समायोजनांचा समावेश आहे. या

जमा व खर्चाचा अंदाज अर्थसंकल्पात आहे आणि खर्चास राज्य विधिमंडळाने मान्यता दिली आहे, हे लक्षात घेऊन राज्याच्या 2022-23 च्या अंदाजपत्रकाचा बारकाईने अभ्यास करून अर्थसंकल्पातील अंदाजांच्या अनुषंगाने वर्षभरातील प्रत्यक्ष जमा व खर्चाचे विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिकेत अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या प्रक्रियेचा तपशील देण्यात आला असून अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक तयार करणे आणि खर्चाच्या कामांवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्य शासनाला मार्गदर्शन केले जाते. लेखापरीक्षण, अंदाजपत्रकाची छाननी आणि राज्य शासनाच्या इतर अर्थसंकल्पीय उपक्रमांच्या अंमलबजावणीचे निकाल या अहवालाच्या प्रकरण III मध्ये तपशीलवार दिले आहेत.

1.3.1 वित्तव्यवस्थेचे संक्षिप्त चित्रण

2022-23 च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत 2021-22 आणि 2022-23 या वर्षातील प्रत्यक्ष आर्थिक निकाल यांचे संक्षिप्त चित्रण खालील तक्त्यात देण्यात आले आहे.

तक्ता 1.2: अर्थसंकल्पीय अंदाजांच्या तुलनेत प्रत्यक्ष

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	घटक	2021-22 प्रत्यक्ष	2022-23		प्रत्यक्षशी अर्थसंकल्पीय अंदाजांची टक्केवारी	प्रत्यक्षशी स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी
			अर्थसंकल्पीय अंदाज	प्रत्यक्ष		
1	कर महसूल	275245.19	308113.46	337487.28	109.53	9.57
	स्वतःचा कर महसूल	220927.13	256525.71	277486.31	108.17	7.87
	केंद्रीय कर/शुल्काचा हिस्सा	54318.06	51587.75	60000.97	116.31	1.70
2	करेतर महसूल	19306.70	27128.13	16776.41	61.84	0.48
3	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	38759.68	68185.64	51414.24	75.40	1.46
4	महसुली जमा (1+2+3)	333311.57	403427.23	405677.93	100.56	11.50
5	कर्जे व अग्रिमे वसुली	1178.88	2378.99	642.62	27.01	0.02
6	इतर जमा	0	0	0	0	0
7	कर्जे आणि इतर दायित्वे ^(अ)	64301.86	89598.34	67601.87	75.45	1.92
8	भांडवली जमा (5+6+7)	65480.74	91977.33	68244.49	74.20	1.93
9	एकूण जमा (4+8)	398792.31	495404.56	473921.55	95.66	13.44
10	महसुली खर्च ज्यापैकी	349685.89	427780.12	407614.40	95.29	11.56
11	व्याज प्रदाने	40158.04	46763.23	41689.16	89.15	1.18
12	भांडवली खर्च ज्यापैकी	49106.42	67624.43	66308.02	98.05	1.88
13	भांडवली खर्च	46670.39	65210.39	61643.61	94.53	1.75
14	कर्ज आणि अग्रिमे	2436.03	2414.04	4664.41	193.22	0.13
15	एकूण खर्च (10+12)	398792.31	495404.55	473922.42	95.66	13.44
16	महसुली तूट (4-10)	(-)16374.32	(-)24352.89	(-)1936.47	7.95	-0.05
17	राजकोषीय तूट {(4+5+6)-15}	(-)64301.86	(-)89598.33	(-)67601.87	75.45	-1.92
18	प्राथमिक तूट (17-11)	(-)24143.82	(-)42835.10	(-)25912.71	60.49	-0.73

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे
(अ) कर्जे व इतर दायित्वे : लोक ऋणाचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आकस्मिकता निधीचे निव्वळ (जमा-संवितरणे)
+ लोक लेखाचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आरंभिक व अंतिम रोख शिल्लकीचे निव्वळ

2022-23 दरम्यान राज्याचा प्रत्यक्ष कर महसूल अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा, ₹ 29,373.82 कोटी (9.53 टक्के) जास्त होता. 2022-23 मध्ये महसुली खर्च (₹ 4,07,614.40 कोटी) महसुली जमापेक्षा (₹ 4,05,677.93 कोटी) जास्त झाला, परिणामी महसुली तूट ₹ 1,936.47 कोटी झाली.

वर्ष 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान वस्तु व सेवा कर भरपाई निधीतील अपुऱ्या शिल्लक रकमेमुळे केंद्र सरकारने कर्ज घेतले आणि राज्यांवर परतफेडीचे कोणतेही दायित्व नसणारे लागोपाठ कर्ज म्हणून राज्यांना दिले. महाराष्ट्राला 2021-22 मध्ये ₹ 13,782.36 कोटी आणि 2020-21 मध्ये ₹ 11,977 कोटींचे लागोपाठ कर्ज प्राप्त झाले.

1.3.2 शासनाची मत्ता आणि दायित्व यांचे संक्षिप्त चित्रण

शासकीय लेख्यांमध्ये शासनाची आर्थिक दायित्वे आणि केलेल्या खर्चातून निर्माण झालेली मत्ता यांचा समावेश असतो. दायित्वांमध्ये प्रामुख्याने देशांतर्गत कर्जे, भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे, लोक लेख्यांमधून जमा आणि राखीव निधी आणि मत्तांमध्ये प्रामुख्याने भांडवली खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे आणि रोख शिल्लक यांचा समावेश असतो. 31 मार्च 2022 च्या संबंधित स्थितीच्या तुलनेत 31 मार्च 2023 पर्यंतच्या अशा दायित्वांचा आणि मत्तांचा सारांश तक्ता 1.3 मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता 1.3: मत्ता आणि दायित्वांची संक्षिप्त स्थिती

(₹ कोटीत)

दायित्वे				मत्ता					
	2021-22	2022-23	टक्के वाढ		2021-22	2022-23	टक्के वाढ		
एकत्रित निधी									
ए	देशांतर्गत कर्ज	445079.61	485782.24	9.15	ए	दोबळ भांडवली खर्च	435889.20	497532.81	14.14
बी	भारत सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	37955.69	47160.11	24.25	बी	कर्जे आणि अग्रिमे	28087.20	32108.99	14.32
आकस्मिकता निधी		150.00	150.00	0					
लोक लेखे									
ए	अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	29156.93	29733.37	1.98	ए	अग्रिमे	13.11	14.51	10.68
बी	ठेवी	81802.99	85526.83	4.55	बी	वित्तप्रेषण	0	0	0
सी	राखीव निधी	67435.73	73395.17	8.84	सी	निलंबन आणि संकीर्ण	0	0	0
डी	वित्तप्रेषण	1110.65	1639.14	47.58	रोख शिल्लक		22556.61	20646.73	(-)8.47
						55135.68	60843.98	22.13	
ई	निलंबन आणि संकीर्ण	19952.23	30659.80	53.67	एकूण रोख		77692.29	81490.71	4.89
					महसुली लेख्यातील तूट		141495.75 [§]	143433.36	1.37
					संकीर्ण भांडवली जमा		(-)533.72	(-)533.72	0
एकूण		682643.83	754046.66	10.46	एकूण		682643.83	754046.66	10.46
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे § शासकीय लेख्यांमध्ये अंतिम केलेल्या रकमेचा समावेश (₹ 1.59 कोटी)									

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, 2022-23 दरम्यान मत्त्यात 12.84 टक्के वाढ झाली, तर दायित्व मागील वर्षाच्या तुलनेत 10.46 टक्क्यांनी वाढले. 2022-23 मध्ये वर्षाच्या अखेरीस राज्याची रोख शिल्लक ₹ 20,646.73 कोटी होती. मागील वर्षाच्या तुलनेत रोख शिल्लकीमध्ये 8.47 टक्के घट झाली होती.

1.4 राजकोषीय समतोल: तूट आणि एकूण ऋणांचे उद्दिष्ट साध्य करणे

जेव्हा शासन महसुलापेक्षा जास्त खर्च करते, तेव्हा त्याला तूट सहन करावी लागते. महसुली तूट, राजकोषीय तूट आणि प्राथमिक तूट असे शासकीय तूट आटोक्यात आणणारे विविध उपाय आहेत. तुटीचे स्वरूप हे शासनाच्या राजकोषीय व्यवस्थापनाच्या विवेकबुद्धीचे द्योतक आहे. शिवाय, तूट कशा प्रकारे भरून काढली जाते आणि उभारलेल्या संसाधनांचा वापर हे राज्याच्या राजकोषीय आरोग्याचे महत्त्वाचे द्योतक आहेत. या विभागात महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 अन्वये निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत महसुली व राजकोषीय तुटीच्या प्रत्यक्ष पातळीचे मूल्यमापन तसेच या तुटीचे स्वरूप, परिमाण आणि वित्तपुरवठा करण्याची पद्धत सादर करण्यात आली आहे.

राज्य शासनाने महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 लागू केला असून त्यात वेळोवेळी सुधारणा करून राजकोषीय व्यवस्थापनात आंतर-पिढीगत समता आणि दीर्घकालीन स्थूल आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने त्यात वेळोवेळी सुधारणा केल्या आहेत. या अधिनियमात महसुली तूट उत्तरोत्तर दूर करणे, राजकोषीय तूट कमी करणे आणि राजकोषीय शाश्वततेशी सुसंगत विवेकी कर्ज व्यवस्थापन परिकल्पित केले आहे.

महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम फेब्रुवारी 2006 मध्ये तयार करण्यात आले आणि त्यानंतर वेळोवेळी त्यात सुधारणा करण्यात आल्या. महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार, राज्याचे एकूण दायित्व म्हणजे राज्याच्या एकत्रित निधी आणि राज्याच्या लोक लेख्यांतर्गत दायित्वे. अशाप्रकारे, 'एकूण प्रलंबित कर्ज/दायित्वे' या व्यापक व्याख्येत, एकत्रित निधीवरील दायित्वे, लोक लेख्यांवरील दायित्वे आणि राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांनी घेतलेली कर्जे आणि विशेष उद्देश वाहने (एसपीव्ही) आणि इतर समतुल्य संसाधनांद्वारे घेतलेली कर्जे, जिथे मुद्दल आणि/किंवा व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून दिले जाणार आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्नाचे प्रमाण तीन टक्क्यांपेक्षा कमी असल्याने राजकोषीय तूट आटोक्यात आणणे आणि 2011-12 नंतर महसुली आधिक्य कायम ठेवणे ही राज्याची प्रमुख राजकोषीय उद्दिष्टे होती. तथापि, त्यानंतरच्या काळात आणखी सुधारणा करून 2013-14 ते 2021-22 या कालावधीत '2011-12 नंतर महसूल आधिक्य' हे कलम (खंड) शिथिल करण्यात आले.

कोविड-19 महामारीमुळे राज्याच्या संसाधनांवर विपरीत परिणाम झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर अतिरिक्त संसाधने उभी करण्यासाठी केंद्र सरकारने 2022-23 या वर्षासाठी राज्याला स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.5 टक्के अतिरिक्त कर्ज मर्यादा मंजूर केली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियमावलीतील सुधारणेनुसार राजकोषीय तुटीची मर्यादा स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3.0 टक्क्यांवरून 3.5 टक्क्यांपर्यंत वाढविली आहे.

गेल्या पाच वर्षांच्या कालावधीत (2018-19 ते 2022-23) महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये विहित केलेल्या प्रमुख राजकोषीय निकषांचे कल विश्लेषण तक्ता 1.4 मध्ये दर्शिलेले आहे.

तक्ता 1.4 (ए) : 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत अधिनियमात विहित केलेल्या प्रमुख राजकोषीय उद्दिष्टांचे कल विश्लेषण

राजकोषीय मापदंड	अधिनियमात निश्चित केलेली राजकोषीय उद्दिष्टे	साध्य (₹ कोटीत)				
		2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
महसुली तूट (-)/आधिक्य (+) (₹ कोटीमध्ये)	महसुली आधिक्य 2021-22 नंतर ¹	11974.60	(-)17115.63	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47
		✓	✓	✓	✓	X
राजकोषीय तूट (-) (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार)	3.5 टक्के	(-)23015.33 (-0.91)	(-)53886.19 (-2.03)	(-)71558.05 (-2.72)	(-)64301.86 (-2.07)	(-)67601.87 (-1.92)
		✓	✓	✓	✓	✓

¹ वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन यांची 21 जानेवारी 2022 ची अधिसूचना

राजकोषीय मापदंड	अधिनियमात निश्चित केलेली राजकोषीय उद्दिष्टे	साध्य (₹ कोटीत)				
		2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23
एकूण प्रलंबित दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	लक्ष्य	16.52	15.83	16.15	20.64	18.14
	साध्य	17.27	18.06	20.41*	19.06*	18.73
		X	X	X	✓	X

स्रोत : संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे आणि अर्थसंकल्पीय दस्तऐवज

* 2020-21 आणि 2021-22 या वर्षात महाराष्ट्र शासनाला वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटीचे सलग कर्ज मिळाले. भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागाने दिलेल्या माहितीनुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही.

तक्ता 1.4 नुसार असे निदर्शनास येते की 2018-19 ते 2022-23 या पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्याला केवळ 2018-19 मध्येच महसुली आधिक्य प्राप्त करता आले. 2021-22 मध्ये ₹ 16,374.32 कोटीची महसुली तूट 2022-23 मध्ये घटून ₹ 1,936.47 कोटी झाली. 2022-23 मध्ये राजकोषीय तूट 3.5 टक्क्यांच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत दोन टक्क्यांपेक्षा कमी ठेवण्यात राज्याला यश आले.

2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात प्रमुख वित्तीय समुच्चयासंदर्भात पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेली उद्दिष्टे आणि राज्याच्या अर्थसंकल्पात अंदाजित उद्दिष्टे **तक्ता 1.4 (बी)** मध्ये दर्शविली आहेत.

तक्ता 1.4 (बी): वर्ष 2022-23 मधील प्रमुख राजकोषीय समुच्चयासंदर्भातील लक्षाच्या तुलनेत साध्यता

राजकोषीय संज्ञा (व्हेरियेबल)	पंधराव्या वित्त आयोगाने विहित केलेल्या लक्ष्यांनुसार	अर्थसंकल्पातील लक्ष्य	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष टक्केवारीतील फरक	
				पंधराव्या वित्त आयोगाचे लक्ष्य	अर्थसंकल्पातील लक्ष्य
महसुली तूट (-)/आधिक्य (+) स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	0.97	(-)1.42	(-)0.05	(-) 1.02	0.73
राजकोषीय तूट (-)/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-)3.5	(-)2.50	(-)1.92	1.58	0.58
एकूण प्रलंबित दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	27.5	18.14	18.73	(-)9.16	0.20

स्रोत: पंधराव्या वित्त आयोगाची शिफारस, महाराष्ट्र शासनाची वार्षिक वित्तीय विवरणपत्रे, वित्तीय लेखे

वर्ष 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार राजकोषीय तूट आणि एकूण प्रलंबित दायित्व पंधराव्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या लक्ष्यांच्या आत होते. तथापि, राज्य शासनाला पंधराव्या वित्त आयोगाच्या लक्ष्यांनुसार महसुली आधिक्य साध्य करता आले नाही. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट 0.05 टक्के होती.

1.4.1 मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्रातील प्रक्षेपित वित्तीय मापदंडांच्या लक्ष्यांची चालू वर्षातील प्रत्यक्ष बरोबर तुलना

महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, 2006 (2008 मध्ये सुधारित) मध्ये विहित केल्यानुसार, राज्य शासनाला विहित राजकोषीय निर्देशांकांचे लक्ष्य निश्चित करणारे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्र राज्य विधिमंडळासमोर ठेवणे आवश्यक आहे. राज्य विधिमंडळात सादर करण्यात आलेल्या मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामध्ये 2022-23 साठी केलेले अंदाज आणि 2022-23 चा वार्षिक अर्थसंकल्प आणि वर्षातील प्रत्यक्ष यांच्यातील तफावत **तक्ता 1.5** मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.5: 2022-23 साठीच्या मध्यम मुदतीच्या राजकोषीय धोरण विवरणपत्रातील प्रक्षेपणाच्या तुलनेत प्रत्यक्ष

अ. क्र.	राजकोषीय संज्ञा	मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रानुसार प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	तफावत (टक्केवारीत)
		(₹ कोटीत)		
1	स्वतःचा कर महसूल	256525.71	277486.31	8.17
2	करेतर महसूल	27128.13	16776.41	(-)38.16
3	केंद्रीय करांचा हिस्सा	51587.75	60000.97	16.31
4	भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने	68185.64	51414.24	(-)24.60
5	महसुली जमा (1+2+3+4)	403427.23	405677.93	0.56
6	महसुली खर्च	427780.12	407614.40	(-)4.71
7	महसुली तूट (-)/आधिक्य (+) (5-6)	(-)24352.89	(-)1936.47	(-)92.05
8	राजकोषीय तूट (-)/आधिक्य (+)	(-)89598.34	(-)87601.87	(-)24.55
9.	प्राथमिक तूट	(-)42835.11	(-)25912.71	(-)39.50
10	एकूण प्रलंबित दायित्वे/ स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	18.14	18.73	3.25
11	सध्याच्या किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचा दर (टक्के)	12.00	13.48	12.33

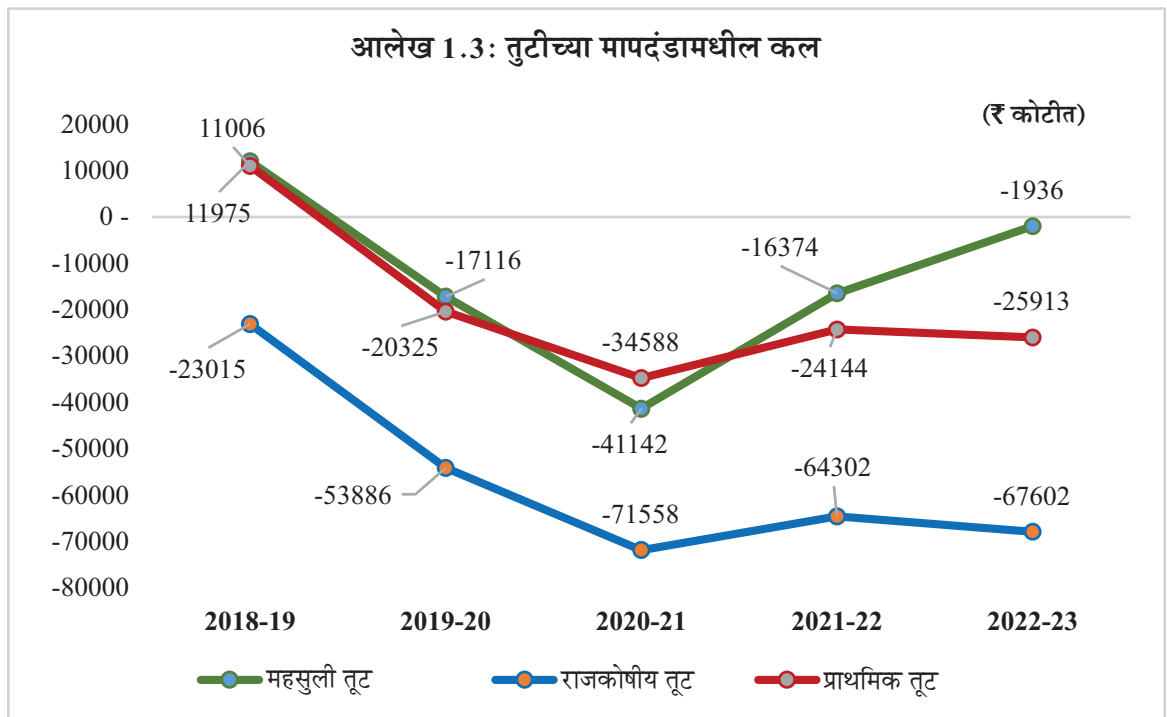
स्रोत: 2022-23 चे वित्तीय लेखे आणि अर्थसंकल्प दस्तऐवज

तक्ता 1.5 वरून असे निदर्शनात येते की, 2022-23 मध्ये महसुली तूट, राजकोषीय तूट आणि प्राथमिक तूट हे तिन्ही प्रमुख राजकोषीय निकष मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामधील प्रक्षेपणापेक्षा अनुक्रमे 92.05 टक्के, 24.55 टक्के आणि 39.50 टक्क्यांनी कमी होते, कारण महसुली खर्चात घट झाली आणि मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामधील प्रक्षेपणापेक्षा महसुली जमांत वाढ झाली.

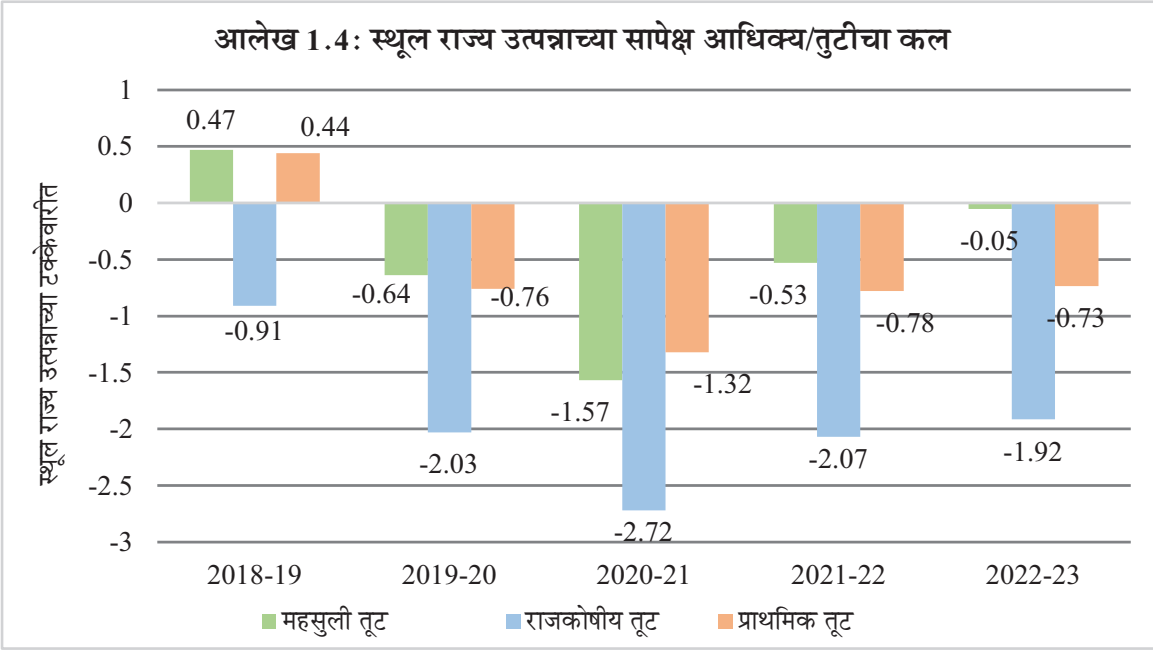
2022-23 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या एकूण थकबाकीचे गुणोत्तर (18.73 टक्के) मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण विवरणपत्रामधील प्रक्षेपणापेक्षा (18.14 टक्के) किंचित जास्त होते, परंतु पंधराव्या वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या मर्यादेपेक्षा (27.5 टक्के) कमी होते.

1.4.2 तूट/आधिक्यातील कल

पाच वर्षांच्या कालावधीतील (2017-18 ते 2022-23) आधिक्य/तुटीचा कल आलेख 1.3 मध्ये दर्शविला आहे; स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत आधिक्य/तुटीचा कल आलेख 1.4 मध्ये दर्शविला आहे आणि राजकोषीय दायित्वे आणि स्थूल राज्य उत्पन्नाचा कल आलेख 1.5 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

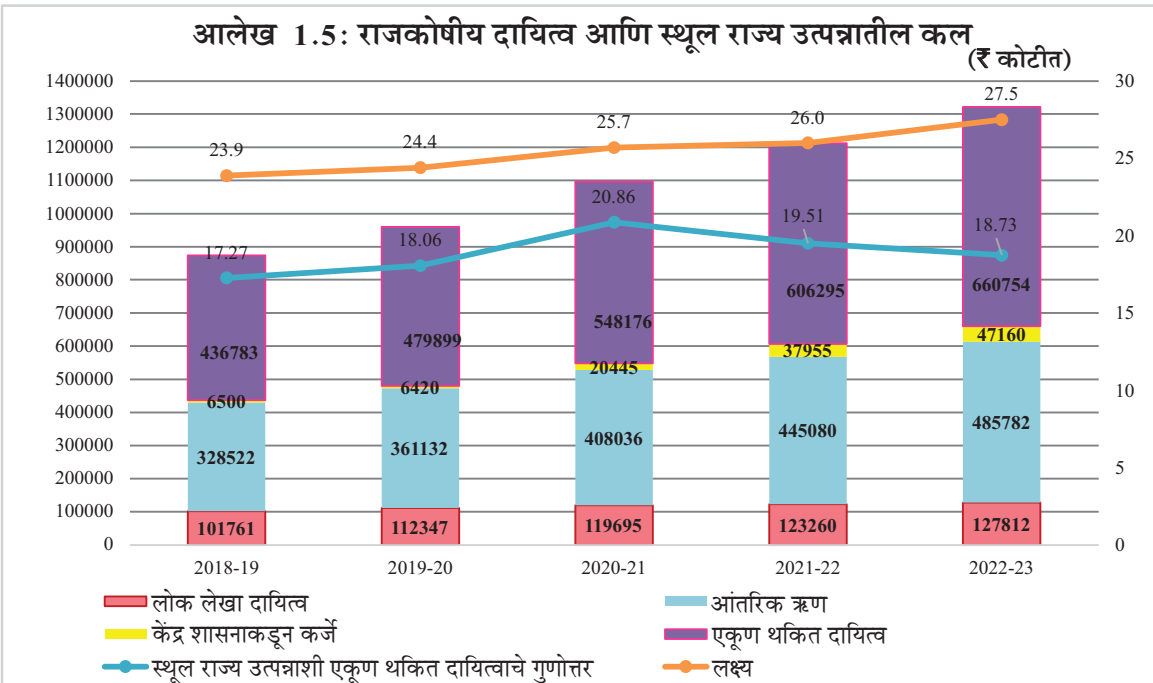

(स्रोत: महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण 2022-23 आणि संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

महसुली तूट दर्शविते की महसुली जमा ही महसुली खर्च भागविण्यासाठी अपुरी होती. मागील वर्षाच्या (2018-19 ते 2021-22) तुलनेत महसुली तूट 2022-23 मध्ये लक्षणीय घटून ₹ 1,936.47 कोटी झाली. 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात महसुली तूट 0.05 टक्के होती.

राजकोषीय तूट ही ऋणोत्तर जमा आणि एकूण खर्च यांच्यातील तफावत दर्शवते. ही तूट एकतर अतिरिक्त लोक ऋणाद्वारे किंवा लोक लेख्यांमधून अतिरिक्त निधी वापरून भरून काढली जाऊ शकते. राजकोषीय तूट सामान्यतः शासनाची निव्वळ वाढीव देणी किंवा त्याच्या अतिरिक्त कर्जाच्या गरजा दर्शविते. राजकोषीय तूट 2021-22 मधील ₹ 64,302 कोटीवरून 2022-23 मध्ये ₹ 67,602 कोटीवर पोहोचली. तथापि, स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात राजकोषीय तूट 2021-22 मधील 2.07 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 1.92 टक्के इतकी घटली.

प्राथमिक तूट दर्शविते की 2021-22 च्या ₹ 24,144 कोटीच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये ऋणोत्तर जमापेक्षा प्राथमिक खर्च (व्याज प्रदाने वगळून एकूण खर्च) ₹ 25,913 कोटी होता.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

वाढत्या देशांतर्गत ऋणांमुळे 2018-19 ते 2022-23 या कालावधीत एकूण प्रलंबित दायित्वात सातत्याने वाढ झाली आहे. वर्ष 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान महाराष्ट्र शासनाला वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹ 11,977 कोटी आणि ₹ 13,782.36 कोटींचे लागोपाठ कर्ज मिळाले. भारत सरकारच्या अर्थ मंत्रालयाच्या व्यय विभागानुसार, विशेष खिडकीअंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही. 2022-23 दरम्यान राज्याची प्रलंबित राजकोषीय दायित्वात मागील वर्षाच्या तुलनेत ₹ 54,459 कोटींनी (8.98 टक्के) वाढ झाली. 2022-23 दरम्यान एकूण राजकोषीय दायित्वांपैकी देशांतर्गत ऋण 73.52 टक्के, भारत सरकारचे कर्ज 7.14 टक्के आणि लोक लेखे दायित्व 19.34 टक्के होते. 2022-23 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या गुणोत्तरात प्रलंबित कर्जाचे प्रमाण 18.73 टक्के होते, जे महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 मध्ये (18.14 टक्के) निर्धारित केलेल्या मर्यादेपेक्षा किंचित जास्त होते.

1.4.3. भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या मर्यादेनुसार कर्ज घेण्यासंदर्भात राज्य शासनाची कामगिरी

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293 (3) मध्ये इतर गोष्टींबरोबरच अशी तरतूद आहे की, भारत सरकारने राज्याला दिलेल्या कर्जाचा काही भाग अजूनही थकीत असेल तर भारत सरकारच्या संमतीशिवाय राज्य कोणतेही कर्ज उभासू शकत नाही.

भारत सरकार, अर्थ मंत्रालय, व्यय विभागाने (मार्च 2021) 2022-23 या आर्थिक वर्षासाठी राज्य शासनाची निव्वळ कर्ज मर्यादा ₹ 1,23,448 कोटी² एवढी निश्चित केली आणि राज्य शासनाला निर्देश दिले की सर्व स्रोतांकडून घेतलेली वाढीव कर्जे या मर्यादेच्या आत राहतील. वर्ष 2022-23 साठी राज्यांची निव्वळ कर्ज मर्यादा निश्चित करताना भारत सरकारने निर्णय घेतला (मार्च 2022) की राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या/महामंडळे आणि इतर समतुल्य साधने जिथे मुद्दल आणि व्याज राज्याच्या अर्थसंकल्पातून किंवा कर/उपकर किंवा कोणत्याही राज्याच्या महसुलाद्वारे दिले गेले आहे ते भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 293(3) अन्वये संमती जारी करण्याच्या हेतूने राज्यानेच घेतलेले कर्ज मानले जाईल.

वित्तीय लेख्यांचे विवरणपत्र 6 नुसार 2022-23 या आर्थिक वर्षात राज्य शासनाची वाढीव कर्जे आणि इतर दायित्वे ₹ 54,458.47 कोटी होती जी ₹ 1,23,448 कोटींच्या कर्जाच्या मर्यादेत राहिली.

1.5. लेखापरीक्षण तपासणीनंतरची तूट

महसुली खर्चाचे भांडवली म्हणून चुकीचे वर्गीकरण केल्यास तुटीच्या आकडेवारीवर परिणाम होतो. याशिवाय, सुस्पष्ट दायित्वे लांबणीवर टाकणे, एकत्रित निधीत उपकर/स्वामित्वधन जमा न करणे, नवीन निवृत्तीवेतन योजनेत अल्प अंशदान, कर्ज निवारण (सिंकिंग) व विमोचन (रिडेम्प्शन) निधी इत्यादींचाही महसूल आणि राजकोषीय तुटीच्या आकडेवारीवर परिणाम होतो. प्रत्यक्ष तुटीचे आकडे गाठण्यासाठी अशा अनियमिततेचा परिणाम बदलणे गरजेचे आहे.

2022-23 दरम्यान निधीतील कमी/अंशदान न करणे आणि चुकीचे वर्गीकरण/नोंद विचारात घेऊन प्रत्यक्ष आधिक्य/तुटीचे मूल्यमापन तक्ता 1.6 मध्ये केले आहे.

² राष्ट्रीय सर्वेक्षण कार्यालयाद्वारे प्रकाशित केलेल्या स्थूल राज्य उत्पन्न विदा आणि पंधराव्या वित्त आयोगाने निर्धारित केलेली कार्यपद्धती यांच्यावर आधारित 2022-23 च्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3.5 टक्के (₹ 35,27,084 कोटी).

तक्ता 1.6: 2022-23 दरम्यान महसुली तूट आणि राजकोषीय तुटीवरील काही व्यवहारांचा परिणाम

तपशील	महसुली तुटीवर होणारा परिणाम (ऊनोक्ती अंडरस्टेटमेंट) (+) / (अत्युक्ती ओव्हरस्टेटमेंट) (-) (₹ कोटीत)	राजकोषीय तुटीवर होणारा परिणाम (ऊनोक्ती) (+) (₹ कोटीत)	परिच्छेद संदर्भ
महसुली आणि भांडवली खर्च यांच्यातील चुकीचे वर्गीकरण	(+)3440.70	-	प्रकरण 3 परिच्छेद 3.3.6
राखीव निधी आणि व्याज देणाऱ्या ठेवींवरील व्याजाचे समायोजन न करणे	(+)232.61	(+)232.61	प्रकरण 4 परिच्छेद 4.1
एकत्रित कर्ज निवारण निधी	(+)1531.48	(+)1531.48	प्रकरण 2 परिच्छेद 2.5.2.1
हमीदार विमोचन निधी	(+)42.85	(+)42.85	प्रकरण 2 परिच्छेद 2.5.2.3
उपकर/शुल्क/अधिभार हस्तांतरित न करणे	(+) 1156.76	(+) 1156.76	प्रकरण 2 परिच्छेद 2.5.2.5.
एकूण	6404.40	2963.70	
स्त्रोत: 2022-23 चे वित्तीय लेखे			

- भारत सरकार लेखांकन मानक (इंडियन गव्हर्नमेंट अकाउंटिंग स्टँडर्ड)-2 सहाय्यक अनुदानाची महसुली खर्चात नोंद करावी असे विहित करते. तथापि, राज्य शासनाने चुकीच्या पद्धतीने अर्थसंकल्पित केले आणि ₹ 3,440.70 कोटींचे सहाय्यक अनुदान महसूल विभागाएवजी भांडवली विभागात नोंदवले.
- राखीव निधी व व्याज देणाऱ्या ठेवी यामध्ये गुंतवणूक न करता पडून असलेल्या शिल्लक रकमेवर व्याज देणे राज्य शासनाला बंधनकारक होते. काही राखीव निधी व ठेवी आणि अग्रिमे यांच्यावर ₹ 232.61 कोटींचे व्याज दायित्वाची तरतूद केली नव्हती.
- एकत्रित कर्ज निवारण निधीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, राज्ये मागील वर्षाच्या अखेरीस त्यांच्या प्रलंबित दायित्वांच्या (लोक ऋण + लोक लेखे) किमान 0.5 टक्के रक्कम एकत्रित कर्ज निवारण निधीत जमा करू शकतात. 31 मार्च 2022 पर्यंत थकीत दायित्व ₹ 6,06,295.26 कोटी होते. तथापि, 2022-23 या वर्षामध्ये कर्ज निवारण निधीत ₹ 3,031.48 कोटी जमा होणे आवश्यक असताना राज्य शासनाने केवळ ₹ 1,500 कोटींचे अंशदान केले.
- राज्याच्या एकत्रित निधीअंतर्गत जमा करण्यात आलेला ₹ 1,156.76 कोटींचा उपकर (कामगार उपकर वगळता) राखीव निधीतील संबंधित निधी लेख्यांमध्ये वर्ग करण्यात आला नाही.

परिच्छेद 1.4.2 च्या **आलेख 1.3** आणि **आलेख 1.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2022-23 मध्ये महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट अनुक्रमे ₹ 1,936.47 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.05 टक्के) आणि ₹ 67,601.87 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.92 टक्के) होती. **तक्ता 1.6** मध्ये दर्शविलेल्या व्यवहारांचा विचार केल्यास प्रत्यक्ष महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट अनुक्रमे ₹ 8,340.87 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.24 टक्के) आणि ₹ 70,565.57 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.00 टक्के) होईल.